

YVES TERNON. Mardin 1915. Anatomie pathologique d'une destruction. Paris. Annales du Centre d'histoire armenienne contemporaine, 2002, 374 p.

ԻՎ ՏԵՐՆՈՆ. Մարդիցը 1915 թ.: Բնաջնջման պաթոլոգիական անատոմիան. Փարիզ, Ժամանակակից Հայոց պատմության կենտրոնի հուշագրություններ, 2002, 374 էջ:

Հայոց ցեղասպանության պատմության խոշոր գիտակ Իվ Տերնոնի գրախոսվող աշխատությունը լույս է ընծայվել «Ժամանակակից Հայոց պատմության հանդես» մասնաշարում (Հատոր 4)¹: Այն էականորեն առանձնանում է ֆրանսիացի պատմաբանի՝ Հայերի եղեռնի պատմությանը նվիրված պատկառելի գիտական ժառանգության մեջ՝ քանզի Հեղինակն առաջին անգամ է ուսումնասիրում ցեղասպանության պատմությունը վարչական մեկ տարածքում տեղի ունեցած իրադարձությունների կտրվածքով: Ցեղասպանությունը լուսաբանող Հարուստ ե բազմազան գրականության մեջ այս կամ այն տարածաշրջանի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները սակավաթիվի են: Ըստ այդմ, Տերնոնի մենագրությունը զգալիորեն լրացնում է սուկա բացթողումներից մեկը:

Իբրեք ուսումնասիրության առարկա նա ընտրել է Դիարբեքի վիլայեթի տարածքում գանձվող Մարդիցի սանջակում տեղի ունեցած անցքերի պատմությունը 1894–1915 թթ.: Նման ընտրությունը պայմանա-

վորված է Հեղինակի մոտեցման առանձնահատկություններով: Նա վաստորեն առաջին անգամ է անդրադառնում Հայերի ցեղասպանության երևույթին՝ տարբեր քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ օսմանյան տեղական իշխանությունների կողմից կիրառվող բնաջինջ քաղաքականության Հետնախորքի վրա: Մարդիցի սանջակը, ուր Հայերից բացի բնակվում էին նաև ցեղասպանության գոհը դարձած քրիստոնյա այլ ժողովուրդներ, աչքի էր գարնում բնակչության էթնիկական կազմի բազմազանությունը: Բնութագրելով Մարդիցի իբրև «ժողովուրդների և կրոնների խճանկար» (էջ 19), Տերնոնը խորհրդածում է սանջակում տեղի ունեցած կոտորածները՝ լուկ Հայկական ուղղվածություն ունենալու Հարցի շուրջ: «Արդյո՞ք Հայերի ցեղասպանությունը Մարդիցի սանջակում Արևելքի քրիստոնյաների ցեղասպանություն էր» (էջ 9): Այս Հարցին սպառնիչ պատասխան տալու դիտավորությամբ, նա մանրազնին ուսումնասիրում է 1894–1915 թթ. սանջակում ծավալված կոտորածների յուրահատկությունները, որոնք իրադարձությունների ընդհանուր պատկերը մեծապես զանազանում են այլ վիլայեթներում տեղի ունեցած անցքերից:

Տերնոնի մենագրությանը բնորոշ է ևս մեկ առանձնահատկություն. առաջին անգամ նա փորձ է ձեռնարկել իրադարձությունների լայն հենքի վրա Հետևելու ցեղասպանության դատապարտված գոհերի ճակատագրերին, բազմազազար տեղահանվածների անցած ուղուն՝ բնօրրանները թողնելուց ի վեր, մինչ մահկանացուն կնքելը:

¹ Այս մասնաշարում լույս են տեսել Հեանյալ ուսումնասիրությունները՝ Revue d'histoire armenienne contemporaine. T. 1. Paris, 1995; R. H. K é v o r k i a n. L'extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915–1916). La deuxième phase du génocide. Paris, 1998; Ն ու յ ի՝ La Cilicie (1909–1921). Des massacres d'Adana au mandat français. Paris, 1999.

² Y v e s T e r n o n. Les Arméniens. Histoire d'un génocide. Paris, 1977. Ն ու յ ի՝ La cause arménienne. Paris, 1983. Ն ու յ ի՝ Enquête sur la négation d'un génocide. Paris, 1989.

Մենագրությունն աղբյուրագիտական հենքը հարուստ է և բազմազան: Հեղինակի հիմնական սկզբնաղբյուրներն են արաբ և կաթոլիկ կրոնական գործիչների (այդ թվում դոմինիկյան հայրերի) հուշագրությունները: Բացի դրանից, նա սգտագործել է Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի նախարարության արխիվի չհրատարակված փաստաթղթերը, ինչպես նաև համիգյան կոտորածներին առնչվող միևնույն արխիվի վավերագրերի ամփոփող «Դեղին գիրքը»:

Նախ՝ Տերնոնը քննարկում է Մարգիտի սանձակի բնակչության կազմը, տարբեր ժողովուրդների պատմական գարնացման առանձնահատկությունները սկսած հնագույն ժամանակներից, քրիստոնյաների կյանքի պայմաններն Օսմանյան կայսրությունում մինչև համիգյան կոտորածների սանձագրությունը, նրանց անջրպետող կրոնական տարածաշրջանները: Նա մատնանշում է անապահովության միջոցառումների կտրուկ վատթարացումը 1894 թ. ի վեր, մանրամասնորեն ուրվագծում համիգյան կոտորածների ընթացքը Դիարբեքիում: Վկայակոչելով «Դեղին գրքում» հրատարակված դիվանագիտական գեկուցագրերը, հեղինակը շեշտում է օսմանյան իշխանությունների ուղղակի և անուղղակի պատասխանատվությունը, հայերի կողմից որևէ սահմանափակ բացակայությունը, քաղաքի մահամեղակների մասնակցությունը կոտորածներին, ինչպես նաև, հայերից բացի, քրիստոնեական այլ համայնքների բնաջնջման իրողությունը: Հարկ է առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել այս վերջին հիմնահարցին, քանի որ այն Տերնոնի մենագրության լեյտմոտիվն է: Նրա խորին համոզմամբ Դիարբեքիի վիլայեթում տեղի ունեցած կոտորածներին բնորոշ առանձնահատկությունը՝ մահմեդականների կողմից բռնությունների գործադրումն է ոչ միայն հայերի, այլև քրիստոնյա մյուս բոլոր ժողովուրդների նկատմամբ: «Քրիստոնյա բնակչության՝ տարատեսակ դավանանքներ ունենալու հանգամանքը դրդում է քրդերին, — նշում է նա, — մայրաքաղաքում գտնվող կառավարության կողմից հրահրված հայկական հալածանքները կիրառել

այլ դավանանք ունեցող քրիստոնյաների նկատմամբ» (էջ 63):

Մանրամասնորեն քննարկելով կրոնափոխության հանգամանքը, Տերնոնը համոզմունք է հայտնում, որ այդ ծայրահեղ միջոցը եղել է «քրիստոնյայի և նրա ընտանիքի անդամների կյանքի փրկության միակ եղանակը» (էջ 67): Այդուհանդերձ, նա կտրականապես ժխտում է պատմագրության մեջ վաղուց ի վեր լայն տարածում գտած հայերի ցեղասպանությունն իբրև կրոնական հողի վրա խարսխված եղելություն մեկնաբանող տեսակետը: Ըստ նրա՝ «հանցագործության հիմնական պատճառը կրում է քաղաքական և դադարակալական բնույթ» (էջ 11): Վերլուծելով քրդերի գործողությունները, Տերնոնը հղում է արխիվային վավերագրեր և եզրակացնում, որ համիգի ջոկատները՝ սանձարձակ գործողությունների էին դիմում տեղական իշխանությունների թողտվությամբ, այն դեպքում, երբ վերջիններս չէին համարձակվում կարգի հրավիրել նրանց՝ կառավարության հանդիմանանքներից խուսափելու համար: Բարձրաստիճան պաշտոնյաները քուրդ առաջնորդներին դրդում էին կեղեքելու քրիստոնյաներին: Այդ հանգամանքը, ըստ Տերնոնի,՝ հարկադրել է «քրիստոնյաների ընտանիքներին գաղթել գյուղերից: Դա, — շարունակում է նա, — հենց այն արդյունքն է, որն ակնկալում է սուլթանը» (էջ 70): Այսպիսով, Տերնոնը բացահայտում է Աբդուլ Համիդի որդեգրած հայահալած քաղաքականության կենսագործման երկու հիմնական՝ մարդկանց ոչնչացման և հայաբնակ վայրերից բնակչության արտաքսման եղանակները:

Շատ ավելի մանրամասն վերլուծության են ենթարկվում 1915 թ. իրադարձությունները: Ինչպես և նախորդ աշխատություններում, Տերնոնը հայերի ցեղասպանությունը համարում է սլետական մակարդակով իրականացվող իրադարձություն, որը երիտթուրքերը ծրագրել էին Հայկական հարցին վերջնական լուծում տալու դիտավորությամբ (էջ 19): Մարգիտի վալի Ռեչիդին Տերնոնը բնութագրում է իբրև «մեծ հանցագործի», որը «կենտրոնական կոմիտեի արձակած հայերին բնաջնջելու հրամանի կեն-

սակործման համար անհրաժեշտ անձնավորություն էր» (էջ 85): Վիլյամսթում քրիստոնյա այլ ժողովուրդների կոտորածների շուրջ՝ Տերնոնի դիրքորոշումը միանշանակ է. «Հալածանքների ժամանակագրությունը ... վկայում է, որ Կոստանդնուպոլսից սրված հրամանը սկզբնական շրջանում վերաբերում էր միայն Հայերին, որը սակայն ավելի լայն շառավղով կենսադործել են Ռեչիդը և նրա դահիճները» (էջ 97): Ուստի, նա քննարկում է քրիստոնյա այլ ժողովուրդների նկատմամբ դործադրված բռնությունները և ուշադրությունը կրկին բևեռում այն հարցի վրա, որին արդեն անդադարձել է համիդյան կոտորածների հետ կապված հանդամանքների վերլուծության ընթացքում. «Հիմնական հարցը, որն առաջադրում են Մարդիկ կոտորածները, հանդում է այն բանին, որ իրազեկ դառնանք, թե ինչու՞ Հայերի ծրագրավորված ոչնչացումն ընդգրկեց քրիստոնեական այլ համայնքներ ևս: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից մշակված բնաջնջման ծրագրը վերաբերում էր Հայերին: Նրանք պետք է ոչնչացվեին, քանի որ պատկանում էին ազդային և էթնիկական որոշակի համայնքի և ոչ թե քրիստոնեություն դավանելու համար: Սակայն ծրագիրը, մասնավորապես Դիարբեքի վիլայեթում, տարածվել է այնպիսի խմբերի վրա, որոնք զանազանվում էին միայն իրենց կրոնով... Հավանական է, որ եզերական գործընթացների ծավալումը քրիստոնեական այլ համայնքների վրա իրականացվել է ավելի շուտ տեղական նախաձեռնության հետևանքով, քան կառավարական որոշման հիման վրա» (էջ 115): Ակնհայտ է, որ Տերնոնը հակված է քրիստոնյա այլ ժողովուրդների կոտորածների պատասխանատվությունն ամբողջությամբ բարդելու օսմանյան տեղական իշխանությունների վրա:

Մարդիկ սանջակում քրիստոնյաների բնաջնջմանն առնչվող փաստերը քննարկելով «կազա առ կազա», Տերնոնը մեկ անգամ ևս հավաստում է իր դիրքորոշումը և պնդում, որ նրանց ոչնչացմանը վերաբերող հրամանները բխում էին սոսկ Դիարբեքի

վալի Ռեչիդի անձնական նախաձեռնությունից (էջ 161, 182): Հղելով Տուր-Աբդիի օրինակը, նա մասնավորապես նշում է. «Հավանականությունը փոքր է, որ Կոստանդնուպոլսի կառավարությունը Տուր-Աբդիի քրիստոնյաներին ոչնչացնելու հրաման արձակած լիներ: Ուսումնասիրությունների արդի պայմաններում, դայն միակ հիպոթեզն է, որը կարելի է առաջադրել» (էջ 178):

Տեղահանությանն առնչվող խնդիրների մեկնաբանության ասպարեզում Տերնոնը դրսևորում է բազմակողմանի մոտեցում: Պատմագրության մեջ սուր վիճաբանություններ է հարուցել Հայերի տեղահանությունների դրդապատճառների մեկնաբանության հարցը: Արդյո՞ք օսմանյան կառավարությունն այս քայլին դիմել է հարկադրաբար՝ ելնելով սլատերազմական դործողությունների հետևանքով ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակի կողմից թելադրվող անհրաժեշտությունից: Տերնոնը հանգամանորեն անդրադառնում է մասնավորապես թուրքական պատմագրության կողմից շահարկվող այս խնդրին և հիմնավորում նման հարցադրման տրամաբանությունն անհավանականությունը: «Դիարբեքի վիլայեթը՝ բացառությամբ նրա հյուսիսարևելյան ծայրամասի, պատերազմի ողջ ընթացքում մնում է ռուսական ռազմաճակատից հեռու: Այսպիսով, ամենևին էլ ռազմական պահանջները չեն կանխորոշել Հայ բնակչության տեղահանությանն առնչվող միջոցառումները» (էջ 86): Խորամուխ լինելով իրադարձությունների վերլուծության մեջ, նա հավաստում է, որ ռազմական գործողությունները Դիարբեքի վիլայեթին առնչվել են 1915 թ. հոկտեմբերից հետո միայն, իսկ Հայկական և քրիստոնեական համայնքների բնաջնջումը տեղի է ունեցել ապրիլ-հոկտեմբեր ամիսներին: Ելնելով այս փաստից, Տերնոնը եզրահանում է. «Այնուամենայնիվ, հենց Դիարբեքի վիլայեթում է Հայերի ոչնչացումն իրականացվել ամենակատարյալ ձևով. դա վկայում է, որ 1915 թ. ծրագիրը մշակվել է անկախ ռազմական իրավիճակի հանգամանքից» (էջ 196):

Տերնոնը Հավաստում է, որ տեղահանությանը վերաբերող՝ Կոստանդնուպոլսում ընդունված ծրագիրն անշեղորեն կենսագործվել է տեղական իշխանությունների կողմից, որի հետևանքով մեկ ամսում սպանել են գրեթե բոլոր տղամարդկանց, իսկ կանանց արտաքսել: Բնակչության թվաքանակին աղերսվող հարցը ևս արժանացել է նրա մանրագնին քննությանը: Կոտորածների և տեղահանության հետևանքով, համաձայն Տերնոնի Հաշվարկների, Դիարբեքիլի վիլայեթում 60000 լուսավորչական Հայերից կործանվել են 58000-ը, իսկ 12500 կաթոլիկ Հայերից՝ 11500-ը: Ինչ վերաբերում է քրիստոնյա ժողովուրդների կոտորածին, ապա վիլայեթի 174670 բնակիչներից (ներառյալ Հայերը) վրկվել են միայն 30485-ը: Մարդիկ սանջակին առնչվող նրա տվյալները ևս անողոք են, քանի որ 10500 կաթոլիկ Հայերից կենդանի են մնացել 300-ը, իսկ 74470 քրիստոնյաներից՝ 26795-ը (էջ 185–188): «Դիարբեքիլի վիլայեթի գրեթե բոլոր Հայերը սպանվել են,– Հավաստում է նա,– այն է՝ վիլայեթի բնակչության 95%-ը, իսկ Մարդիկ բնակիչների 97%-ը» (էջ 188):

Տերնոնը չի շրջանցում քրիստոնյա բնակչության ցեղասպանությանը և տեղահանությանը Հաջորդած խիստ էական մի հանգամանք ևս. խոսքը վերաբերում է Մարդիկ սանջակում մահացած բնակչության թվաքանակի արհեստական աճին: Ոչ միայն Հայերի ունեցվածքն է բռնագրավվում, ոչ միայն նրանց տներն ու խանութները, հեղեղեցիներն ու վանքերն են կողոսկրվում, այլև «ուսուսական բանակի կողմից գրավված՝ Անատոլիայի Հյուսիսարևելքից եկած մահացած բնակիչներն են տեղավորվում Հայերի տներում: Այսպես, Մարդիկ մահացած բնակչության քանակն աճում է մեկ երրորդով» (էջ 150):

Ինչպիսի՞ն էր տեղահանվածների շարասյունների ճակատագիրը Դիարբեքիլում: Սա այն առանցքային հարցերից է, որը դարձել է Տերնոնի մանրակրկիտ ուսումնասիրության առարկան: Հենվելով ականատեսների վկայությունների վրա, Հեղինակն անվարանորեն պնդում է. «Դիարբեքիլի

վիլայեթում օսմանյան իշխանությունները մտադիր էին ոչնչացնել բոլոր շարասյունները» (էջ 198): Թեև, ըստ վկաների, որոշ վերակացուներ տեղահանվածների նկատմամբ ճանապարհին ցուցաբերել էին բարյացակամ վերաբերմունք, այդուհանդերձ, ականատեսները միահամուռ են այն Հարցում, որ «Ռեզիդի տարածքը շարասյունների համար ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ դժոխք» (էջ 198), որտեղ դրանց քանակը կրճատվում էր կիսով չափ: Տերնոնը հետևում է զանազան 2000-ից 80000 տեղահանվածներից բաղկացած շարասյունների ճակատագրերին և եզրակացնում. «Կոտորվածների և առևանգվածների այս չարագուշակ Հաշվարկն արևելյան նահանգների Հայ կանանց մեծամասնության ճակատագրերի հանրագումարն է: Առաջինը սպանում են հորը. մայրը մնում է երեխաների հետ: Նրանց ևս սպանում են կամ առևանգում» (էջ 203): Քանի որ առևանգմանը Հաջորդում է կանանց վաճառքը ստրկավաճառական շուկաներում (Դիարբեքիլի, Ջիզբեի, Ուրֆայի, Մարդիկ), Տերնոնը հանգամանորեն քննարկում է նաև այս հարցը, բացահայտում այն անելանելի պայմանները, որոնցում գտնվում էին քրիստոնյա կանայք մահացածների ընտանիքներում:

Դիարբեքիլի վիլայեթն աշխարհագրական առումով «Հյուրընկալել» է Հայկական այլ նահանգներից արտաքսված Հայերի բազմաթիվ շարասյունների: Ուստի, Տերնոնը Մարդիկը համարում է «Դիարբեքիլում անցած այն մարդկանց միավորող Հանդույց, որոնց Հաջողվել էր կենդանի մնալ» (էջ 195): Մահվան դատապարտվածների երթն ավարտին էր հասնում երկու վայրերում՝ Ռաս-էլ-Այնում և Տեր-Ջորում, ուր վերկուծյան փոքր-իսկ Հնարավորությունը գրեթե բացառվում էր: Փոխարենը, տեղահանվածների Համար մահվան ճիրաններից խուսափելու միակ ելքը, ըստ Տերնոնի, այս տեղանքներից Հալեպ, Մոսուլ և Սինջար քաղաքներ հասնելն էր, որոնցում տիրող իրավիճակը նա դարձնում է առանձին քննություն առարկա:

Ելնելով իր առջև ծառայած գլխավոր խնդիրներից, Տերնոնը ջանում է իրադարձությունների ընդհանուր Հենքի վրա ներ-

կայացնել տարբեր վայրերում հանգրվանած մարդկանց ճակատագրերը: Մանրակրկիտ ուսումնասիրության համար նա ընտրել է այն չորս բնակավայրերը (Հալեպ, Ռաս-էլ-Այն, Մոսուլ, Սինջար), ուր կուտակվում էին Մարդիների մեկնող տեղահանվածների բազմությունները և քննարկել յուրաքանչյուր վայրում ապաստանածների ճակատագրերը: Ամենադժնի վերաբերմունքին արժանացել են Ռաս-էլ-Այնում համախմբվածները, որոնց զանգվածաբար ոչնչացրել են: «Թվում է, թե 1916 թ. փետրվարին, այն ժամանակ, երբ տեղերում հայ բնակչության կոտորածները և տեղահանությունը ցանկանում է տեղահանվածների զանգվածների հետ հարցերը լուծել Հյուսիսային Սիրիայում և Կիլիկիայում»: Նույնիսկ 1916 թ. դեկտեմբերին, ինչպես նաև նշում է, ոչնչացրել են 300000 հայերի:

Տերնոնը հակառակ պատկերն է արձանագրում Մոսուլում, որտեղ վիլայեթի կառավարիչ Հեյդար բեյը, չանսալով Կոստանդնուպոլսից ստացված հրամաններին, վրկել է հազարավոր գաղթականների կյանքը: Նրա ջանքերի շնորհիվ Մոսուլի

բնակչությունը 70000-ից հասնում է 125000-ի: Ի վերջո, 1916–1917 թթ. Մոսուլը վերածվում է «այդտեղ հասած հայերի ապաստարանի» (էջ 229): Ըստ Տերնոնի բերած փաստերի, իրերի գրեթե միևնույն վիճակն է տիրել Սինջարում: Ինչպես տեսնում ենք, նա ամբողջ խորությամբ բացահայտել է տարբեր վայրերում կենտրոնացված տեղահանվածների ճակատագրերի միջև առկա էական զանազանությունները:

Գրքի երկրորդ մասն (էջ 277–355) ամփոփում է Տերնոնի օգտագործած սկզբնաղբյուրներից քաղվածքներ, որոնք թե՛ կոտորածների, թե՛ տարբեր ժամանակահատվածներում տեղի ունեցած տեղահանությունների, թե՛ առևանգումների անհրժեքի ապացույցներն են:

Տերնոնի մեծագրությունն ինքնատիպ հարցադրումներով և դրանց զիտական խոր վերլուծություններով միանգամայն նոր խոսք է ցեղասպանության ու տեղահանությունների պատմությանը նվիրված գրականության մեջ և, անկասկած, ըստ արժանվոյն կգնահատվի պատմաբանների կողմից:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ